

In 1950 heeft de redacteur van de Provinciale Almanak een enquête gehouden onder de gemeentebesturen in onze provincie naar de gebeurtenissen in de jaren 1940. De toenmalige gemeentesecretaris van Rhenen schreef daartoe het hiernavolgende overzicht. Tot een publicatie is het toen echter niet gekomen. Met dank aan de archivaris van het Provinciehuis, de Heer A.N.Beets, zijn wij in de gelegenheid, de op Rhenen betrekking hebbende tekst alsnog te publiceren.

H.P.O.

RHENEN in 1939 en 1940

Najaar 1939: Mobilisatie van het Nederlandse leger. Duizenden militairen, voornamelijk van het 8e, 11e en 16e Reg.Inf. werden gelegerd in Rhenen (stad), Elst en Achterberg. Voor dit doel werden verschillende scholen gevorderd. Overigens geschiedde de legering in barakken. Reeds dadelijk werden maatregelen genomen voor de inundatie van de Gelderse Vallei en omstreeks Nov. 1939 stonden de landerijen onder water. In Achterberg en op de Grebbeberg werden stellingen gemaakt. Het zand voor de stellingen in Achterberg werd voor een groot deel weggehaald van het terrein langs de Cuneraweg bij hotel "la Montagne". In de strenge winter 1939-1940 gaf het veel zorg om de waterlinie open te houden waaraan dagelijks door zeer vele militairen en arbeiders werd gewerkt.

Voorbereiding evacuatie: Omstreeks April 1940 werden in de Rijn bij onze gemeente 14 grote Rijnaken voor anker gelegd met de bedoeling dat, indien zulks nodig mocht blijken, de bevolking van Rhenen (stad) en Achterberg, daarmee zou kunnen worden geëvacueerd naar het eiland Goeree en Overflakkee. Deze Rijnaken waren voorzien van het allernodigste om voor enkele dagen elk 500 personen te herbergen.

In nauw overleg met de vluchtoorden waren ter secretarie lijsten van ingezetenen opgesteld met vermelding van godsdienst, samenstelling en welstandsklasse. Aan de hand van deze gegevens was de huisvesting in de vluchtoorden nauwkeurig voorbereid.

Evacuatie: Het bevel tot evacuatie werd op 10 Mei 1940 des morgens om elf uur ontvangen, doch van de vroege morgen af was reeds aan de voorbereiding gewerkt. Om 10 uur des morgens werd reeds vergaderd met de groepsleiders en ieder wist zijn taak. Verzamelpunten werden aangegeven en iedere groepsleider was in het bezit gesteld van een nauwkeurige opgaaf van de gezinnen, die onder zijn hoede werden gesteld.

Na afroep zouden de afzonderlijke groepen zich naar de schepen begeven. Het ziekenvervoer werd nauwkeurig geregeld in daarvoor reeds tevoren gevorderde automobielen. De zieken moesten met matrassen en bedden naar het daarvoor aangewezen schip worden gebracht. Hier ontstond toen een moeilijkheid omdat velen in strijd met de vordering zich reeds met hun auto naar elders hadden begeven. In allerijl moesten toen andere auto's worden gerequireerd. In elk geval werd bereikt dat alle opgegeven zieken tijdig werden ingescheept. Een bezwaar was dat men niet algemeen gevolg had gegeven aan de opdracht matrassen voor de zieken mede te nemen, waardoor het nodig werd een aantal zieken op stroo te legeren.

Ook is er verwarring ontstaan bij de inscheping, omdat de militairen de bevoegdheid opeisten hiervoor zorg te dragen, hoewel deze niet over de nodige gegevens beschikten. Hierdoor werd de inscheping bemoeilijkt en vertraagd.

Tijdens de inscheping trokken vele vijandelijke vliegtuigen over de schepen en omstreeks 4 uur vielen de eerste bommen, echter zonder al te veel schade te veroorzaken.

Omstreeks 6 uur des avonds was de inscheping voltooid en vertrokken 14 Rijnaken, getrokken door sleepboten naar hun bestemming: Goeree en Overflakkee. Deze schepen hebben hun bestemming nooit bereikt. Bij Bergambacht werden zij na veel vertraging op Zondagnacht ontruimd. Het gevaar voor bommen en beschietingen was zo groot dat de leiding het niet verantwoord achtte door te varen.

Dit bracht met zich een onvoorbereide onderbrenging van ongeveer 7000 personen in de gemeenten: Krimpen aan de Lek-Bergambacht-Berkenwoude-Stolwijk-Ammerstol-Nieuw-Lekkerland. Midden in de nacht werden de evacués met vrachtauto's vervoerd en bij grote aantallen in boerderijen en huizen ondergebracht. De daaraanvolgende dag volgde een betere spreiding over de huizen.

De strijd aan de Grebbe: Vrijdagavond 10 Mei 1940 bleven in Rheden, na vertrek van de schepen achter: het gemeentebestuur, de ambtenaren en werklieden der gemeente, ongeveer 500 van de A.groep, d.w.z. de groep van personen die op vordering van de burgemeester moest blijven voor de div. diensten als brandweer, geneesk. dienst, technische dienst enz. Velen van deze personen w.o. ambtenaren, installeerden zich in het gemeentehuis om daar de nacht door te brengen. Deze nacht, omstreeks twee uren, begon het bombardement van Rheden. Daar het gemeentehuis hierbij groot gevaar liep werden drie vrachtauto's ontboden, al het nodige opgeladen, en begaf het gem.bestuur met de ambtenaren en vele anderen, wier aanwezigheid in Rheden (stad) niet vereist was, zich naar het dorp Elst. Zulks werd mede gedaan uit overweging dat de bevolking van Elst niet geëvacueerd was en dat zoveel mogelijk voor deze ingezetenen moest worden gezorgd. Bovendien was het overbodig en onverstandig om het gem.bestuur met de administratieve dienst in de gevechtszone te doen verblijven.

De brandweer en de geneeskundige dienst hebben in en vanuit Rhenen nog veel nuttig werk verricht. In Elst werd in de nacht van Vrijdag op Zaterdag een hulp-secretarie ingericht in een huis aan de Woudweg. Van hieruit werd zo veel mogelijk medewerking verleend aan de militaire instanties en de bevolking, bovendien werd overleg gepleegd met het hoofdkwartier gevestigd te Doorn over eventuele evacuatie van de ingezetenen van Elst. De burgemeester verbleef in de politie-woning te Elst.

Maandagmiddag bleek dat de vijand bij de Grebbe een doorbraak had geforceerd en hoewel nog weerstand werd geboden waren de wegen toch bedekt met troepen die zich terugtrokken.

Hierop kregen de ambtenaren, de politie en de personen van de A-groepen verlof om op eigen gelegenheid terug te wijken. Slechts de burgemeester en de secretaris bleven in de politiewoning te Elst om de vijand af te wachten aangezien de burgemeester van mening was dat het zijn plicht was in de gemeente te blijven.

Des avonds 7 uur keerden evenwel enige agenten en de gemeentebode terug om te waarschuwen dat Elst door de eigen artillerie onder vuur genomen zou worden om de binnentrekkende vijand zoveel mogelijk in de opmars te belemmeren. Hierop besloten ook de burgemeester en de secretaris om Elst te verlaten. Eerst later bleek dat van dit bombardement niets gekomen is. Voor de evacuatie van de bewoners van Elst kon niets worden gedaan. Bijna allen hadden op eigen gelegenheid naar elders de wijk genomen.

De volgende morgen, dus op Dinsdag trokken de Duitse troepen op en bezetten Elst. Op enkele achtergebleven bewoners werd het vuur geopend met het treurige gevolg dat een tweetal werd gedood.

Spoorbrug: Nog voordat de Duitse troepen Rhenen konden bezetten werd door de Hollandse artillerie de spoorbrug onbruikbaar gemaakt door het wegschieten van een der bogen boven de rivier. Tijdens de bezetting werd de noordelijke boog overgetrokken naar het midden en werd aan de noordzijde boven de uiterwaard een hulpstuk ingezet.

Omstreeks 1 October 1944 werd de brug door raketbommen van geallieerde vliegtuigen getroffen en onbruikbaar gemaakt. Tijdens de evacuatie 1944-1945 werd deze brug door de Duitsers totaal vernield. Tot heden is deze spoorbrug nog niet herbouwd, hoewel hiervoor wel het besluit genomen werd.

Grebbekerkhof: Dit kerkhof kwam in de Meidagen 1940 tot stand, toen daarop de op de Grebbeberg gesneuvelde militairen werden ter aarde besteld, n.l. ongeveer 300 Hollandse en 300 Duitse militairen. Na de bevrijding werden de stoffelijke resten van de Duitse militairen overgebracht naar het Duitse kerkhof te Venraij.

Her-evacuatie: Als gevolg van de wapenstilstand was het op Donderdag weer mogelijk Rhenen te naderen. Op deze dag begaf de burgemeester en de politie zich weer naar Rhenen, op Vrijdag gevolgd door de secretarie en verschillende ambtenaren. Rhenen leverde een treurige aanblik op. Meer dan drie vierde van de oude binnenstad was in vlammen opgegaan.

De straten waren bedekt met lijken en cadavers van paarden. Overal lagen uitrustingsstukken, achtergelaten door het vluchtende leger. Gelukkig was het gemeentehuis gespaard gebleven en direct werd hier de arbeid hervat. Achtereenvolgens werden de volgende maatregelen genomen:

1. opsporing en begraven van lijken;
 2. opruiming cadavers van dieren;
 3. verzamelen van ontplofbare stoffen en wapenen;
 4. verzamelen van kleden en uitrustingsstukken;
 5. het puinvrij maken van straten;
 6. het doen omhalen van muren welke gevaar opleverden;
 7. het verzamelen en opslaan van voedingsmiddelen uit de verlaten loopgraven en legeringsplaatsen;
 8. het inrichten van enige centrale keukens;
 9. het vestigen van een noodwinkel;
 10. het ontwerpen van een plan voor het terugvervoeren van de ingezetenen.
- Voor deze bovenvermelde werkzaamheden werden zoveel mogelijk personen tewerkgesteld, welk aantal vermeerderde na de terugvoer van de evacu es. Deze terugvoer geschiedde met raderboten.

Het was de eerste zorg van het gem.bestuur en de secretarie om een volledig overzicht op te maken van de vernielde- en de zwaarbeschadigde percelen. De bewoners van niet- of slechts licht beschadigde woningen mochten eerst terugkomen, eveneens de bevolking van Achterberg. Direct na aankomst van deze personen werden plannen ontworpen voor de huisvesting van de gezinnen wier woningen waren vernield of zodanig beschadigd dat wonen daarin niet mogelijk was.

Bij deze gelegenheid bleek de grote burgerzin van de bevolking. Direct gaven zich honderden hiervoor op. Zelfs vele families die in een beschadigd huis woonden bleken bereid een ander gezin op te nemen. Dank zij deze grote medewerking was de terugvoering van de ingezetenen binnen een week voltooid.

Grebbe commissie: Na terugkomst der evacu es in 1940 heeft deze op initiatief van het provinciaal bestuur ingestelde commissie veel gedaan om het leed van de oorlogsslachtoffers te verzachten.

Wederopbouw van Rhenen: Reeds binnen korten tijd werd te Rhenen een bouw bureau gevestigd. De heer J.B.van de Haar architect te Amersfoort vervaardigde een wederopbouwplan. Hoewel dit plan goede hoedanigheden bezat meenden de betreffende rijksdiensten, dat het gebied van de hoofdweg nog ruimer moest worden opgevat. Ir. C.Pouderoyen ontwierp een plan hetwelk

tenslotte werd geaccepteerd en terwijl de oorlog in volle gang was werd Rhenen herbouwd. Hierbij werd er rekening mee gehouden dat het verkeer de hoofdweg moest volgen. Deze weg werd op een breedte van 16 meter aangelegd met ruime trottoirs en in het centrum der stad een ellipsvormig plein voor het houden van markten e.d.

De huizen werden in Delftse stijl opgetrokken volgens ontwerpen van zeven aangewezen architecten, terwijl de coördinatie der plannen geschiedde door de heer Ir. Pouderoyen.

In Achterberg werden ongeveer 40 vernielde boerderijen onder leiding van de dienst wederopbouw boerderijen opnieuw opgebouwd.

De bezettingsjaren: Gem.bestuur en ambtenaren hebben zich tijdens deze jaren in goede samenwerking en eenstemmigheid beijverd om het oorlogsleed van Rhenen af te wenden. Dat gelukte echter niet in alle opzichten. Enige dagen na de her-evacuatie vielen enige burgers ten offer aan de landmijnen, gelegd bij de spoorwegovergang te Achterberg.

Door neerstortende vliegtuigen werd een huis vernield en nog verdere schade aangericht. Tijdens de overtocht van een luchteskader vielen op of nabij de Grebbeweg meer dan 40 fosfor-brandbommen welke een begin van brand veroorzaakten hetwelk echter kon worden geblust.

Vele personen werden aangewezen voor de arbeidsinzet en verdwenen naar Duitsland. Met veel moeite mocht het gelukken te voorkomen, dat ook ambtenaren werden afgevoerd. Een der wethouders werd gevangen genomen en overgebracht naar een concentratiekamp, doch later weer ontslagen. Later kreeg de burgemeester ontslag en werd opgevolgd door een lid van de N.S.B. Deze nieuwbenoemde burgemeester handhaafde het contact met de wethouders totdat dit hem blijkbaar "van hogerhand" werd verboden.

Het bleef in Rhenen echter rustig en alles werd vermeden, wat tot scherpe reacties kon aanleiding geven. Er was een goede samenwerking tussen politie en ambtenaren. Ernstig ingrijpen van de bezettingsautoriteiten bleef uit, zodat de bezettingsjaren voor Rhenen vrij rustig zijn voorbijgegaan. Twee personen, die wegens frauduleus slachten naar een concentratiekamp werden afgevoerd, kwamen aldaar om het leven.

De evacuatie 1944-1945: Op Zondag, 17 September 1944 kreeg het oorlogsgevaar ook voor deze gemeente weer een acuut karakter. Op de middag van deze dag werd het gehele gebied, waartoe ook Rhenen behoorde, door het schieten van geallieerde jagers in bedwang gehouden teneinde de vijandelijke luchtafweer krachteloos te maken en vijandelijke acties in de lucht te voorkomen. Die dag was aller hoop en verwachting gevestigd op de parachutisten die ten Noorden van de rivier waren neergekomen, doch deze konden niet verder komen dan Renkum en moesten zich toen spoedig terugtrekken.

Doch in de Betuwe trok het geallieerde leger op tot aan Opheusden. In de nacht van 30 September vielen voor het eerst vele granaten in Rhenen. De z.g. zuid-stad bewoners kregen al spoedig opdracht hun huizen te ontruimen, doch velen bleven in de gemeente. Daartegenover vertrokken velen vrijwillig naar elders.

De diensten werden zo goed als het ging volgehouden doch de situatie werd gevaarlijk hetwelk al spoedig bleek toen het gemeentehuis door een tweekal granaten werd geraakt. Vele burgers werden gedwongen stellingen te graven in de Betuwe.

Het gevaar nam met de dag toe en op 21 October 1944 kwam het bevel voor Rhenen (stad) en Achterberg om te evacueren. Vervoermiddelen waren er weinig en een ieder moest maar zien op eigen gelegenheid weg te komen. De geneeskundige dienst verrichte goed werk bij het vervoer en de onderbrenging van zieken. Overigens kon weinig voor de burgers worden gedaan. Gezorgd werd echter voor overbrenging van de meest kostbare kantoorinventaris van het gemeentehuis. Weer werd in het dorp Elst een hulp-secretarie gevestigd, doch in November moest ook Elst evacueren. Na de terugkomst der bewoners van Elst in Februari 1945 werd aldaar terstond weer een hulp-secretarie gevestigd. De bezetting werd zo goed mogelijk geregeld door in de omgeving gehuisveste ambtenaren. In de hulp-secretarie te Elst werd mede de burgerlijke stand aangehouden en werden verschillende huwelijken voltrokken.

Bevrijding: Na de bevrijding duurde het nog ruim drie weken voordat de bewoners van Rhenen (stad) en Achterberg mochten terugkeren. De Canadezen hielden de plaats bezet en zorgden voor de afzetting der wegen.

Einde Mei was echter de lang verbeide dag aangebroken en trok de bevolking weer naar hunne huizen. Met de vernielingen viel het erg mee. Alleen in de zuidstad was ernstige schade aangericht aan de huizen die in 1940 gespaard waren gebleven. Het ergste was echter dat de prachtige Cuneratoren deerlijk was gehavend juist op de laatste dag van de gevechtshandelingen. Een vliegtuigbom had koepel en spits vernietigd en het achtkant ernstig beschadigd. Het kerkdak was mede verbrijzeld en van het prachtige nieuw gerestaureerde orgel in de Cunerakerk was maar weinig overgebleven. De kerkinventaris was vrijwel geheel vernield. Slechts de prachtige kansel was behouden gebleven. Overigens zag Rhenen er nog goed uit, althans als men rekening hield met de beschietingen gedurende acht maanden. Grote branden waren niet ontstaan en de schade was te overzien. Met het glas was het natuurlijk treurig gesteld. Het gelukte echter een grote partij glas uit een Duitse voorraad vrij te krijgen waardoor in de ergste behoefte kon worden voorzien. De huizen bleken echter vrijwel leeggeplunderd. Er was een groot tekort aan meubelen waarin moeilijk was te voorzien.

Wederopbouw na de bevrijding: Na de bevrijding werd de niet voltooide wederopbouw in het Z.W. gedeelte der stad weer ter hand genomen en voltooid. Het herstel van de toren en kerk werd krachtig ter hand genomen, met het gevolg dat de kerk in 1950 weer in gebruik kon worden genomen. Het achtkant van de toren werd hersteld.

De schade aangebracht in de evacuatie 1944-1945 is echter nog niet hersteld. Het is de bedoeling deze wederopbouw dienstbaar te maken aan een sanering van de benedenstad die ernstig in verval was geraakt. Een begin werd reeds gemaakt. De Kruisstraat of het z.g. Rondeel met brandweercentrale mag gezien worden. Rijnstraat-Vismarkt en de vroegere Visserstraat, nu Zuidwal geheten, vragen nog de volle aandacht. Plannen hiervoor zijn in voorbereiding.

Na de bevrijding was het noodzakelijk voor huisvesting van de bevolking een groot aantal noodwoningen te bouwen. Deze noodwoningen worden nu geleidelijk weer ontruimd. Met de volkshuisvesting werden goede vorderingen gemaakt. Een geheel stratenplan tussen Vreewijk en Wilhelminastraat kwam tot stand.

Jaarlijks worden van gemeentewege zoveel mogelijk woningen gebouwd, zonder daarbij het particuliere bouwen te ernstig te belemmeren, want ook hiervoor bestond veel belangstelling.

Door de oorlog was een grote achterstand ontstaan bij het wegenonderhoud. Deze achterstand is, hoewel ten koste van grote financiële offers vrijwel ingehaald. Tijdens de bezetting kwam een ruilverkaveling tot stand van een deel van Achterberg en Veenendaal. De hierin gelegde wegen werden aan de gemeente overgedragen. Deze wegen zijn door de gemeente van een gesloten wegdek voorzien. Een sportpark kwam tot stand, waarop twee voetbalvelden en een korfbalveld zijn aangelegd. De pogingen om te komen tot een verenigingsgebouw mochten tot heden nog niet slagen.

Industrievestiging: Vooral na de benoeming van de tegenwoordige burgemeester in 1947 werd de vestiging van industrie in deze gemeente zoveel mogelijk aangemoedigd. Na de bevrijding bleek dat bijna duizend arbeiders voor hun werkzaamheden waren aangewezen op andere gemeenten. Deze toestand had zo vele nadelen dat vestiging van levensvatbare industrieën als een groot gemeentebelang is aan te merken. Van de sindsdien gevestigde fabrieken noemen wij de volgende: Hardglasfabriek; N.V. Fabron, vervaardiging voorn. van rubberproducten; Betonfabriek "de Hoop". Een rijwielfabriek, een confectiefabriek, een lingerie-industrie, een pottenbakkerij, een koelhuis, een fabriek voor rijwielonderdelen, de N.V. Chemie Fox, N.V. Tevema, verenfabriek, een knopenfabriek, een kruidenverwerkende industrie, een fabriek voor bewerking van goud en zilver en een fabriek voor vervaardiging van deurkrukken e.d.

Dank zij deze industrievestiging is een verbetering ontstaan in de arbeidsverhoudingen, doordat alleen in deze nieuwe bedrijven momenteel reeds plm. 500 arbeiders werk vinden, welk aantal nog wel zal worden uitgebreid als de productie in al deze bedrijven geheel op gang is. Tevens is dit van veel belang voor de handelrijvende middenstand. Niettegenstaande dit blijft de algemene toestand zorgelijk. De verdiensten in de landbouw zijn bevreemdend.

Gemeente-financien: Hoe groot de niet gedekte tekorten van vorige dienstjaren zijn, is nog afhankelijk van de afwikkeling van de dienst 1947. Deze bedragen echter zo omstreeks f 150.000,--. In 1948, 1949 en 1950 werd een sluitende begroting verkregen door raming van een zo groot mogelijke bijzondere uitkering. De verwachting bestaat dat daardoor over deze jaren ook een sluitende rekening zal worden verkregen.

Voor 1951 bleek de situatie al moeilijker en was dekking van de uitgaven slechts mogelijk door het ramen van een extra bijzondere uitkering uit het gemeentefonds.

De schulden der gemeente met inbegrip van de kosten van woningbouw zijn gestegen van f. 836.000,-- in 1940 tot plm. f. 2.632.000,-- in 1950.

De financiële afwikkeling van de uitgaven van de wederopbouw heeft echter nog niet plaats gehad, zodat nog niet kan worden voorspeld hoeveel hiervan uiteindelijk ten laste der gemeente blijft, waardoor laatstgenoemd bedrag nog een aanzienlijke wijziging kan ondergaan.

Tijdens de wederopbouw van de binnenstad werden vele kluisgewelven van de vernietigde woningen blootgelegd.